

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

СПОНТАННІСТЬ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ ПРО ЖИТЛОВІ ТА ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-4-15

Катерина Глуховцева,

*доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедри
української філології та загального мовознавства*

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5581-2204>

У статті проаналізовано особливості неклішованих спонтанних діалектних текстів про будівництво житла, господарських будівель, інтер'єр, записаних у різний час в українських східнослов'янських говірках. Авторка зосереджує увагу на виявленні рис їхньої когнітивної та лексико-семантичної структури.

Доведено, що діалектний текст (ДТ) – явище семантичне. Саме тому в ньому, залежно від змісту повідомлюваного, можна виділити кілька частин. А отже, його аналізують з боку семантики і структури. Це дозволяє об'єднувати діалектні тексти залежно від теми, яку в них порушено. Прикметно, що в текстах однієї тематики можна виділити мікротеми, які розгортаються ширше чи вужче.

Для текстів-спогадів загалом характерна невимушеність повідомлення, узагальненість інформації, що пов'язано з уживанням дієслів недоконаного виду минулого часу множини або однини, які передають тривалі повторювані дії, процеси чи стани, розчленовані чи нерозчленовані, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення. Узвичаєність, узагальненість передають також дієслова теперішнього часу третьої особи множини з неозначено-особовим значенням.

У спонтанно змодельованих текстах актуалізовано номінативний ланцюг лексики, пов'язаної із загальними найменуваннями житла, господарських споруд, їхніми частинами тощо. Значення лексем зазвичай конкретизовано щодо особливостей денотата, часового зрізу, синтагматики, формальної структури. Ці одиниці становлять лексико-семантичну матрицю тексту, яка тісно пов'язана з культурою й побутом жителів краю. ДТ акумулює та передає інформацію про закономірності творення спонтанного (без зовнішніх утручань) тексту й демонструє тенденції його розгортання.

Загалом за будовою тексту, тенденціями його творення та добором структурних елементів нерідко проступають закономірності системної організації говірки, що полягають у вербалізованому викладі колективного й індивідуального досвіду будівництва житла,

господарських споруд, усталених формах взаємодопомоги, виготовлення будівельних матеріалів, засад ведення господарства.

Ключові слова: діалектний текст, егоцентризм усного мовлення, семантичні маркери, текстема.

The article analyzes the features of uncluttered spontaneous dialect texts about the construction of housing, outbuildings, interiors, recorded at different times in the Ukrainian East Slobozhan dialects. The author focuses on identifying features of their cognitive and lexical-semantic structure.

It is proved that dialect text (DT) is a semantic phenomenon. That is why, depending on the content of the report, you can select several parts. Consequently, it is analyzed in terms of semantics and structure. This allows you to combine dialect texts depending on the topic in them. It is noteworthy that in the texts of one topic can be identified micro-themes that unfold more broadly or more narrowly.

Memorable texts are generally characterized by ease of communication, generalization of information associated with the use of imperfective verbs of the past tense plural or singular, which convey long repetitive actions, processes or states, dissected or undissected, occurring in a certain period of time before speech. Usuality, generalization are also conveyed by present tense verbs of the third person plural with indefinite-personal meaning.

Spontaneously modeled texts update the nominative chain of vocabulary associated with common names of housing, farm buildings, their parts, etc. The meaning of tokens is usually specified in relation to the features of the denotation, time slice, syntagmatics, formal structure. These units make up the lexical-semantic matrix of the text, which is closely connected with the culture and way of life of the inhabitants of the region. DT accumulates and transmits information about the patterns of spontaneous (without external interference) text and demonstrates the trends of its development.

In general, the structure of the text, trends in its creation and selection of structural elements often show patterns of systemic organization of speech, consisting in a verbal presentation of collective and individual experience of housing, farm buildings, established forms of mutual assistance, production of building materials, management principles.

Key words: dialect text, egocentrism of oral speech, semantic markers, text.

Вступ. Попри пильну увагу до діалектного тексту (ДТ), визначення його сутності має значні відмінності у зв'язку з багатовимірністю цього феномену, що може розглядатися в «онтологічному (сутність тексту як лінгвістичної реальності, його статус та специфіка серед інших мовних одиниць); гносеологічному (відображення об'єктивної дійсності, а точніше, знань про духовну й матеріальну культуру); прагматичному (ставлення автора до змістового матеріалу тексту); лінгвістичному (мовне оформлення знань: внутрішньотекстова структура та семантика

мовних одиниць)» аспектах (Руснак, 2011, с. 4).

Якщо Н. Руснак кваліфікує ДТ як «результат миттєвої вербалізації свідомості у формі мовної семіотичної одиниці, що відповідає прагматичній настанові комунікації» (Там само, с. 10), а Н. Вербич як «живе діалектне мовлення в конкретному мовленнєвому акті» (Вербич, 2017, с. 54), то Н. Литвинова тлумачить ДТ через найвиразніші ознаки, називає його лінгвістичним феноменом, що характеризується «усністю, ситуативною віднесеністю, орієнтованістю на аудиторію, спонтанністю, уживаністю загальноприйнятих мовленнєвих стереотипів» (Литвинова, 2010, с. 6). М. Делюсто іменує ДТ «мовним простором, що відбиває реальне співвідношення елементів говіркової структури у їх синтагматичних зв'язках» (Делюсто, 2010, с. 4). На думку І. Романини, ДТ – це «фрагмент говіркового мовлення носія діалекту, зафіксований на письмі чи аудіо-, відеоносіях, спонтанно творений, цілісний, тематично окреслений; це одиниця комунікації, зумовлена ситуативним та культурним контекстом, а також інформативна одиниця, первинна форма комунікації, специфічний мовленнєвий жанр, відмінний від художнього чи фольклорного» (Романина, 2015, с. 22).

Для розвитку лінгвістики зібрання текстів усного діалектного спонтанного мовлення мають особливе значення, бо вони «відтворюють структурні риси говірок і водночас дозволяють пізнати закономірності фразо- і текстотворення, простежити взаємодію лінгвальних і паралінгвальних засобів комунікації» (Гриценко, 2017, с. 12 – 13). Специфіка принципу текстоцентризму лінгвістичних студій в українській діалектології виявилася в тому, що текст тлумачать як важливе джерело лінгвальної інформації, показник функційного вияву структурних елементів говірки. У зв'язку з цим спостерігаємо розширення українського діалектного текстфонду та спроби нової інтерпретації, нових методологічних підходів до опрацювання й лінгвістичного аналізу зібраного матеріалу (Колесников, 2015, с. 134).

Записані ДТ П. Гриценко тлумачить як графічний аналог усного мовлення (Гриценко, 2015, с. 16), у якому змодельовано фрагменти картини світу носіїв діалекту (Руснак, 2011), представлено семантичну організацію діалектного мовотворення (Демешкина, 2014). ДТ є спонтанними, непідготовленими та неадаптованими, тому для них характерні і неповні речення, зміст яких часто можна зрозуміти тільки з розлогого контексту, і плеоназм (Романина, 2015, с. 179). На відміну від писемних текстів (особливо художніх), де зростає значення свідомого начала при виборі слів, спонтанне мовлення відображає інтуїтивний вибір мовних засобів (Иванцова, 2001, с. 150). Специфіка діалектної комунікації полягає в тому, що у великій кількості текстів учені відзначають факт «егоцентричності діалектної мови, коли мовець структурує навколишній світ щодо себе» (Демешкина, 2014, с. 10).

Н. Руснак виділяє три різновиди ДТ: вільні спонтанні тексти, тексти з фольклорними ілюстраціями і фольклорні тексти. Тексти першого

різновиду – це розповіді про господарювання, обряди та особисте життя діалектоносіїв. Їх дослідниця відносить до репродукованих (Руснак, 2011, с. 10).

Термін *спонтанний* у тлумачних словниках пояснено як ‘викликаний внутрішніми причинами, без впливу, дії ззовні’ (СУМ, IX, с. 571), ‘мимовільний’ (ВТССУМ, с. 1374), він має синоніми *безпосередній, мимовільний, невимушений*. «Спонтанно формований лінійний текст, – як зазначає П. Гриценко, – зазвичай, передає типові риси усного мовлення: структурну недостатність (прояви елімінації) та надлишковість, текстові формальні новації та ін.; це дає інтерпретаторові тексту набір формальних відмінностей порівняно з еталонним текстом-моделлю» (Гриценко, 2017, с. 117).

Структура ДТ, визначена семантичними відношеннями компонентів, що входять до його складу, їхньою морфологічною природою, фонетико-граматичним оформленням лексичного матеріалу, має триєдину будову. «Синтагматична, граматична та дискурсивна структури перебувають у ієрархічній залежності» (Руснак, 2017, с. 114).

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати особливості неклішованих спонтанних діалектних текстів про будівництво житла, інтер’єр, господарські будівлі, записаних у різний час в українських східнословобожанських говірках, виявити особливості їхньої когнітивної та лексико-семантичної структури й динаміку мовних засобів.

Виклад основного змісту. Діалектний текст – явище семантичне. У ньому, залежно від змісту повідомлюваного, можна виділити кілька частин, тому його аналізують з боку семантики і структури. Це дозволяє об’єднувати діалектні тексти залежно від теми, яку в них порушено. Доведено, що в текстах однієї тематики можна виділити мікротеми, які розгортаються ширше чи вужче.

Скажімо, у текстах-спогадах про будівництво житла, його інтер’єр, господарські будівлі найчастіше порушено такі теми: як обирати місце для будівництва житла; як будували хати на початку та в середині ХХ століття; які будівельні матеріали використовували при зведенні житла та господарських приміщень; як називалися кімнати типового помешкання, яким було внутрішнє устаткування житла, як укривали хати; як трусили сажу та ін.

У спонтанних діалектних текстах про житлові та господарські будівлі репрезентовано знання соціуму й окремої мовної особистості тієї сфери діяльності, що обговорюється, представлено, здебільшого, власний життєвий досвід чи свідчення родичів, односельців, маніфестовано особливості світобачення. Лексико-семантична структура аналізованих діалектних текстів включає назви житлових та господарських споруд, найменування матеріалу, з якого їх будували, перелік дій і процесів, пов’язаних із будівництвом житла. Особливе місце в тексті посідають дієслова, що відображають послідовність дій, їхню сутність. Зокрема, загальні найменування *ст¹ройати* *хату* (*са¹рай*) конкретизовано

номінаціями *обл'ял'ати хату злинойу, об'мазувати злинойу сарай, викла'дати фундамент, укри'вати хату, к'рити хату* тощо.

Для багатьох діалектних текстів-спогадів характерна невимовність повідомлення, узагальненість інформації, що, зокрема, пов'язано з уживанням дієслів недоконаного виду минулого часу множини або однини, які передають тривалі повторювані дії, процеси чи стани, розчленовані чи нерозчленовані, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення (Вихованець, 2004, с. 252): *Хату ст'ройали мо'її бат'ки // хата та була на кра'їу с'їла / а за 'нейу було ш'ч'е ч'їтир'ї под'в'їр'їа // ст'ройали хату у двадц'ятих го'дах // то'д'ї з'и'вали їс'їх сус'їд'її, 'родич'її – то'лока нази'валос' / і ро'били са'ман // дл'а 'ц'ого були 'форми / з'бит'ї з дири'їїаних 'досок // 'форми були на три са'м'їни // 'посе'ре'д 'вигону наси'палас' со'лома / з'верху з'лина / їсе це поли'валос' во'дойу // а м'їсили і к'їн'ми / і 'л'уди топ'тали // вес' цей за'м'їс наби'вали у 'форми і розкла'дали по 'вигону / ш'ч'об са'м'їни 'сохли / 'н'ескол'ко раз їїх пе'ре'ве'р'тали / шоб во'ни ра'їно'м'їрно проси'хали // ну / а то'д'ї / коли їсе виси'хало / ст'ройали хату // 'н'їс'л'а то'локи хаз'ай'їва накри'вали сто'ли / за'куска / шо було / та са'мо'гону ви'ган'али / а пла'тит' грош'ї було не' 'п'рийн'ато / бо 'л'уди хо'дили друг'д'ругу помо'гати із ува'жен'їїа / 'друж'н'ї були //*

Са'ман'ї хати обл'ял'али злинойу / до'л'їїка теж у нас була з'лин'ана / а от хун'дамент викла'дали із 'камн'а-дика'р'а // ї 'хат'ї було три ниви'лич'к'ї 'комнати // сарайї ст'ройали із 'в'еток / по'том об'мазували злинойу / шоб з'їмої ху'доб'ї було те'п'л'їше / і сарайї / і 'хати обста'їл'али сно'пами / бо с'т'єни були тон'к'ї (Записано від Потаніної Тетяни Іванівни, 1955 р. н., с. Воеводське, Троїцька СелТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

Узвичаєність, узагальненість можуть передавати також дієсловами теперішнього часу третьої особи множини з неозначено-особовим значенням. У центрі уваги такого висловлення є не суб'єкт, не адресат, а об'єкт повідомлення (Вихованець, 2004, с. 264): *Їес'л'ї хата пост'ройїна / її'її сна'ч'ала їл'їн'л'айут' з злинойу / з к'їз'а'ком / на'воз з'м'їи'їут' // а то'д'ї шна'ру'їут' п'ї'соч'ком / а то'д'ї 'наз'їму 'тоже оч'єрет / ї 'їа'їжут' с'нопики і о'дин до о'дин об'ї'їазу'їут' і хату так утен'л'айут' (Записано від Шевченко Валентини Вікторівни, 1948 р. н., с. Червона Чапліївка Сватівського р-ну, Луганська обл.).*

У ДТ змодельовано фрагменти картини світу жителів ареалу. Тому респонденти під впливом експлоратора чи самостійно актуалізують відомості про те, як раніше обирали місце для будівництва садиби, наголошуючи на тому, що це було важливим, загальнозрозумілим, загальноприйнятим: *Оце ж ко'лис' ка'зали / шо на пе'ре'х'ресн'її до'роз'ї н'їз'їа об'н'їше ст'ройїт' (Записано від Хижняк Ніни Григорівни, 1937 р. н., с. Новобіла, Білолуцька СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.); 'Л'уди ви'бе'їр'али 'м'їс'є та'ке / шоб' во'но було су'хе / шоб' н'ї п'їт'опл'увалос'а во'дойу / не за'т'їне'не / і ста'р'али'с'а*

ту^литис'а до р'іч'ок / бо це да^лвало ве^ллику ^лвигоду // ^лможна бу^ло дер^лжат' без^с проблем ^лптиц'у водо^ллавайуч'у / напу^лвати без^с проблем до^лмаши^лх тва^лрин // а ^лтакже з во^лдойм ^лможна бу^ло поли^лват' ого^лрод^лт (Записано від Лівінського Володимира Афанасійовича, 1936 р. н., с. Новобіла, Білолуцька СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.); – О. О.: де н^лравилос' / там і виб'і^лрали // – Г. І.: шоб не на ^лпогр'іб'і / шоб ни де хо^лвали // – О. А.: ^лбаба ^лН'ура ^лб'іл'ш роз^лкаже // – Г. І.: шоб ни де хо^лвайут' / де с^лм'ітники ве^ллик'і ски^лдали / шоб на ^лчистому ^лм'іст'і ст^лройали ^лхату / шоб на ^лчистому ^лм'іст'і ст^лройали ^лхату (Записано від Іванової Ольги Опанасівни, 1947 р. н., та Іванової Ганни Іллівни, 1930 р. н., с. Вікторополь, Луганська обл.).

Проте з часом ці прикмети не завжди витримували, їх почали забувати: Ну ^лйак виби^лрали ^лм'істо дл'а ^лхати / п'ішо^лу чо^ллов'ік ^лс'ел'со^лв'ет / ^лйо^лму да^лли план / ^лкажут' / це то^лб'і го^лдиц'а // на^лравиц'а / з^лначит' ст^лроїс'а і ^лйс'о // ну ^лй ^лйа^лк'і дн'і / ^лй ^лйа^лк'і при^лходило^лс' тут ^лйже не^л ска^лжу / п'і^лйе^лс'ат год на^лзад (Записано від Філонової Антоніни Олександрівни, 1949 р. н., с. Мілуватка, Сватівська МТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

У спонтанно змодельованих текстах актуалізовано номінативний ланцюг лексики, пов'язаної із загальними найменуваннями житла (^лхата, дом, ^лхата і са^лрай, ^лхата дира^лй'яна, ^лхата з ^лдерева, ^лхата з к^лреїди, (з)сруб, ^лрублена ^лхата, ^лф'інс'киї ^лдом'ік, зе^лм^лл'анка), господарських споруд (са^лрай, к^ллун'а, ^лпогр'іб, л'ох), їхніми частинами (^лхата, ^лкомната, к'імната, кла^лдоўка, ^лкухн'а). Значення лексем зазвичай конкретизовано щодо особливостей денотата, часового зрізу, синтагматики, формальної структури. Так, якщо йдеться про загальну назву житла, то дуже часто діалектоносій апелює до матеріалу, з якого зроблена хата (**^лхата дири^лй'яна**, а кирп'іч'ом об^лложина (с. Воеводське)). Важливою є також опозиція ^лран'іше, ^лран'іше – те^лпер, ^лзараз: ^лЗараз ^лселах ^лхати нач'а^лли ст^лройіт' ^лбол'ейе-м'ен'іе нор^лмально // ^лран'іше ^лхата / де ш'ч'е жи^лла ^лнаша ^лбабушка і ^лпапка бу^лла і ^лхатойу / і са^лрайом // пок^лрита бу^лла со^лломойу та оче^лретом // ^лбабушка / с'к'іл'ки ^лйа ^лпомн'у / зан'і^лмалас' ^лнас'ікої // із в'іранди бу^лло д^лвоє д^лве^лреї / та н'е / не^л д^лвоє / а аж т^лроє / од^лн'і ^лй ^лхату / д^лруг'і / ^лй ^лкомнату / по^л-м^лоєму / во^лна к^ллун'ої нази^лвалас' / ту^лда ^лназ'іму ^лул'іки с^лтавили / а ш'ч'е од^лн'і д^лвер'і бу^лли ^лй кла^лдоўку // на ч'і^лрдак дра^лбина ^лтоже сто^лйала ^лй в'іранд'і (с. Воеводське); Брат ст^лройа^лу дом ^лйже у ^лцентр'і си^лла // ^лран'іше прода^лвалис' ^лф'інс'к'і ^лдом'іки (с. Воеводське); Ну / ра^лн'іше ^лхати нази^лвали / поч'іти ^лйс'і / нази^лвали^л ^лхатами // но ^лхати бу^лли ^лразн'і / скла^лдалис'а во^лни бу^лли дере^лв'ян'і / ^лйа^лк'і ^лш'ч'е нази^лвали^л **сруб і ^лхати** / ^лйа^лк'і ро^лбилис'а із само^лна / от ^лхата // ^лйкри^лвалас'а во^лна со^лломойу // ^лдал'іше бу^лли ^лш'ч'е ^лколо ^лкажної ^лхати бу^лли / к^ллун'а / це де бере^лгли му^лку / там ^лр'ізні ^лпред^лмети // і бу^лли са^лрайі / ^лй ^лйа^лк'іх бере^лгли ско^лтину / дер^лжали // ми ^лзараз нази^лвай^лєм **пог^лриб** / а ра^лн'іше в'ін нази^лва^лйс'а **л'ах** // і к^лришка / ^лйа^лка бу^лла / во^лна нази^лвалас'а **л'адо^лйу** // ну / а ^лзараз ^лйже

нов'ї **дома** / назива^еють с'а по дру^гому // (с. Новобіла); ра^н'іше к^рейду били / з к^рейди ... робили **хати** / а то^д'і з **дере^ва** // з **дере^ва** ба^гат'і / у ^лкого були там ^грош'і куп'али у ^л'іс'і **дере^во** // а то к^рейду били і робили **не^велик'і хати** // це у ^лкого^с там були ве^ликі / а так ма^л'і // ра^н'іше ^йа не ^лзна^ю ч'о^го робили **сволоч'ки** / були о^це ж ^лзараз' ^р'і^нній **пото^лок** / а ко^лис' ^же посе^лреди^н'і **сво^лок** / а о^так були о^та^к'і ^рейки / то^д'і ж на^ки^едали^е **пото^лки** та ^лоб^мазували та укр^ивали со^ломо^ю / оч'е^ретом (с. Мілуватка); **хату** ^у ^лголо^д ^йак про^йіли / ^ти ^шо / ^то ^ж ба^гато було // – О. А.: **зем^л'анки** **робили** **ран'ше** / ^це ^шч'е ^лран'ше / ^та то^д'і ^ж ^у ^те ^урем'а // ^у ^те ^урем'а **робили** **зем^л'анки** / о^це ^шо ^та^ке **зем^л'анка** // **зем^л'анка** **ст^ройі^ц'а** ^то^же^ж ^лтак^же ^ж з **пало^к з глини** / ^т'і^ки ^у **зем^л'і** (с. Вікторополь); купили ми ^у Дерка^ч'і^у ^тут **хат'онку** // ^ту^д'і **хат'онки** були / ^йа не ^лзна^ю чи ^у ^лтебе ^та^ка // ^ту^д'і ^ж були **хворос'т'ан'і хати** / **глин'ано-мазан'і** ^та ^во^но і ^це ^ж // і ми купили ^ту **хат'онку** ^тут (с. Маслівка).

Загалом у спонтанно створених текстах про житлові та господарські будівлі формується більш чи менш стабільна сітка семантичних маркерів, які маніфестують побут жителів краю. Ними стають типові найменування житла, господарських споруд, частин житла, назви будівельних матеріалів, номінації спільної громадської праці тощо. Це, на думку В. Абашева, стає нібито «матрицею нових репрезентацій. Саме так формується локальний код культури, що визначає наше сприйняття і бачення місця, наше ставлення до нього» (Абашев, 2012, с. 11 – 12). Тому, розглядаючи текст як одиницю культури, Н. Купіна та Г. Бітенська враховують його подвійну природу: «текст зберігає культурну інформацію і входить у культуру як самостійна одиниця» (Купіна 1994, с. 215).

ДТ акумулює й передає інформацію про закономірності творення спонтанного (без зовнішніх утручань) тексту, він демонструє тенденції його розгортання. Так, нерідко діалектоносій переходить «від окремого висловлювання до поширеного наративу». Тоді мовна компетентність наратора виявляється в типових стратегіях нарації, таких прийомах ословлення позамовної дійсності, як, скажімо, повтори (Гриценко, 2017, с. 107): ну ра^н'іше ми буду^вали **хати** з **ди^кого ^лкамн'у** / **не з ^лди^кого** / **а з к^рейди / к^рейд'аного ^лкамн'а** // ну ^це ^лса^ме на ^го^р'і із ^лтого ^лкамн'а ^йа ^то^б'і ска^жу / з ^лкамн'а і ^глино^ю ^лма^зали / ^глино^ю ^кла^ли ^усе ^глин'ані^й // а с'і^час ^во^но ^усе ^іде із ^кирп^и'ча / ^шлако^бло^ка / із **крей^д ^лразних** // (Записано від Філонової Антоніни Олександрівни, 1949 р. н., с. Мілуватка, Сватівська МТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.); **Са^райі** ^{ст}ро^йали з **х^лворосту** і ^{об}ма^зували **глино^й з к'із'а^ком** / а / ^кс^тат'і / ^у ^лхат'і **пол** ^то^же ^{бу}у з ^глини і ^лбабушка ^{об}но^ул'ала ^йо^го ^ко^ро^уйачим **на^возом** / ^{роз}в^еденим з ^во^до^у / ^в'ін ^во^н'а^у / ^ка^н'ешно (Записано від Вакуленко Алії Федорівни, 1968 р. н., с. Воєводське, Троїцька СелТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

Часовою двоплановістю ДТ, за якої респондент виділяє, як було раніше, і як це тепер, нерідко маніфестована лексичними опозиціями найменувань того самого денотата (ко^рідор – ^лс'їни, кла^довоч^{ка} – ^лхижка, ^лхата – ^лхати́на, к^ім^ната – ^лхата): Дерев'яна ^лхата / ^лсел'ска // з ^лдерева // ну йак вам ска^зат' по ^лсела^м ^лхати ста^рин':і / з^наєте чи н'е // та^ка чима^лен'ка ^лхата була / во^на ^лран'ше бол'шинст^во ^лрублен'і бу^ли // ^лрублен'і це о^так во^но кла^дец':а // і во^на с ^лдерева / хо^роше ^лдерево / к^р'інке // ко^лис' во^но з^вали / те^мпер ко^рідор / а ^лран'ше / по-ста^рин:ому ^лс'їни // а ту^д'і ту^тич'ка кла^довоч^{ка} / а то^д'і / ^лран'ше ка^зали ^лхижка // ту^ди сунду^ки стано^вили / шо йа^ке м'іш^ки на ^лз'їму / а то^д'і ^лхати́на // ну ў нас ^лперва к^ім^ната / а то^д'і ^лхата // не^велика шо^б велика й не ма^ла // с'їм'її бу^ло с'їм ду^ш ў ^лбат'ка (Записано від Лимар Софії Павлівни, 1928 р. н., с. Новий Донбас Старобільського р-ну, Луганська обл.).

Спонтанність діалектного тексту не виключає вербального вираження суб'єктивного ставлення до мовленнєвої діяльності, до учасників комунікації. Цим пояснюються метатекстові ремарки респондентів. Це зокрема риторичні питання, зауваження, що засвідчують прагнення мовця пояснити сказане: Ну із ^лч'ого ^лхати ро^били ^лраніше? // ну х^тозна / йак би то^б'ї об^йас^нит' // ну о^це ж ^лперве начи^лнали рит' ху^да^ме^нт // ну шо^б ^лхата во^на ж сто^йала на^про^т'ї ^лсонц'а // две^мрима до ^лсонц'а // ху^да^ме^нт за^ки^лдали хр'а^ш'ч'ом // к^рейдойу чи хр'а^ш'ч'ом // йак би йо^го // ну шо к^рейда / шо хр'а^ш'ч' / ^лразни^ц'і не^ма^йе // а то^д'і во^зили г^лину (Записано від Батенко Анастасії Іллії, 1942 р. н., с. Півнівка, Міловська СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.).

П. Гриценко припускає, що «архітектоніка наративу, його спонтанне розгортання формується поза свідомим контролем мовця, не є реалізацією наперед продуманої стратегії текстотворення, хоча й спирається на типові програми висловлювань і моделі мовленнєвої поведінки, на використання знаних у соціумі словесних реакцій, усталених формул вербалізації різновидів подій, процесів, ознак у неоднакових комунікативних ситуаціях» (Гриценко, 2017, с. 114). Це помітно при описі виробничих процесів (виготовлення саману, покривання хати, трусіння сажі), коли послідовність виконуваних дій визначає структуру спогаду. У такому випадку зазвичай спостерігаємо надмірну деталізацію дій учасників заходу: а ў сел'ї ў нас ^лл'уди ст^ройали із са^ману і йа у^ч'астувала / і са^ман хо^дила ^лд'елат' // ну йак йо^го ро^бит'? // за^вози^ц'а ба^гато г^лини / на^кла^да^йут' здо^ровий к^руг і за^ли^ва^йут' во^дойу // г^лина ро^з'кисне / а то^д'і со^лому ^лм'елку ў осно^уном // по^лова на^зи^ва^йец':а / шо м'і^лк'іше і та^ку ^лм'елку со^лому // і ^лл'уди ^лход'ат' і ^лк'ін'ми то^п'тали йі^йі // хара^шо пе^ре^м'ішували йі^йі / п'і^дкинут' іш'ч'е / і ро^з'то^уку^йут' // а то^д'і бу^ли ста^нок їх на^зи^вали / їх ро^били ну хто йак с'к'і^л'ки // же^лат'ел'но два / ^лл'уди йак п'і^дн'імут' і о^т'і стан'ки на^топ^тували хара^шо / сн'і^мали с^л'едуйущий // са^ман сох

/ воно йак шлакоб'лок по'хоже // а по'том йак 'висохне закла'дали хвун'дамент йак о'бич'но і ст'ройали до'ма (Записано від Шевченко Валентини Вікторівни, 1948 р. н., с. Червона Чапліївка, Луганська обл.); снач'ала були со'лом'йан'і к'риши / це йа з'нала і м'ї бат'ко ўм'їў к'рит' со'ломойу // за'моч'уйут' во'дойу ў осноў'ному 'житн'у со'лому / во'на 'саме кр'ін'к'іша // і о'то начи'нали ск'райу / сно'пи к'райн'і два р'а'да / сно'пики ў'йа'зали ту'ген'к'і / а то'д'і наби'вали со'лому // ки'дайут' 'мокру со'лому і грабл'ами / 'вилами йї'ї ў'трам'бовуйут' // так ш'ч'е ї оч'е'рет к'лали // о'це ж оч'е'ретом ў'кла'дали / оч'е'рет / а то'д'і з'верху о'то со'ломої // те'пло не про'пус'кало (Там само).

Спонтанні наративи демонструють інтуїтивний вибір мовних засобів. Особливо це помітно, коли в одного мовця внаслідок архаїзації реалії наявна лексична лакуна, заповнена загальним описом реалії, а в іншого функціонує повне найменування: С'тави'ели к'рокви/ к'рили со'ломойу // мо'чили со'лому / о'п'ят' же ро'били ту // ну 'чорт'і / йак те'б'і ска'зат' // ну та'ке 'м'істо / а то'д'і накла'дайут' ту'ди со'ломи / то'д'і о'так л'ут' ту со'лому / то'д'і о'так йї'ї б'йут' / а то'д'і та'ке 'робл'ат' / йак ко'лод'із' / і п'ідн'і'майут' на 'хату кри'ел'шчи'ков'і // зв'ід'м нази'вайе'ц'а // ота'ке бу'ло (Записано від Батенко Анастасії Ілліви, 1942 р. н., с. Півнівка, Міловська СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.); йак 'високо не' пода'си / по'ка 'нижч'е / так там 'вилами у'перс'а ў ху'даме'нт / 'вила п'ід'н'аў / 'вики'нуў / а йак у'же 'високо / то'д'і 'нада зв'ід'м // на зв'ід'м накла'дут' / з'йа'зали і пот'а'гли ў'гору / а там роз'йазуйут' та кла'дут' п'ід 'ноги (Записано від Прядка Павла Петровича, 1929 р. н., с. Півнівка, Міловська СелТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.).

В окремих наративах про будівництво житлових споруд спостерігаємо лакуни в спогадах про толоку (колективну роботу на будівництві): ну з сама'ну / а хто 'даже і так начи'нали л'ї'пит' // ну ўсе с'т'іни начи'нали гнат' до 'в'ікон // 'дуже т'аже'ло ку'ди там / хай бог 'милує // ну шо мо'йа 'куколка / з'вали л'ўдеї / це 'сам не з'робиш // с'к'іки 'тоже зат'рат ро'били / ну а шо ти з'робиш / н'ї'чого не з'робиш // шо та'ке толока? // ну то'лока / це де ху'доба / на ху'добу 'кажут' отве'ди на то'локу / це де при'йазуйут' (Записано від Пономарьової Галини Андріївни, 1935 р. н., с. Половинкине, Старобільська МТГ Старобільського р-ну, Луганська обл.). В інших, навпаки, значення цієї лексеми легко пояснюють: що та'ке толока? – О. О.: то'лока це з'начит' при'гла'шайут' л'ўдеї і потол'ки там накла'дайут' / о'це то'лока нази'вайе'ц'а // – Г. І.: ўл'ін'л'айут' // – О. О.: ўл'ін'л'айут' / дом гур'том штука'туриўс'а (Записано від Іванової Ольги Опанасівни, 1947 р. н. та Іванової Ганни Ілліви, 1930 р. н., с. Вікторополь, Луганська обл.).

Егоцентричність спонтанного мовлення полягає в тому, що мовець будує висловлення таким чином, що події відбуваються ніби навколо нього, адже наявні покликання то на народну творчість (прислів'я), то на спогади про рідних, то на свої спогади (йа 'помн'у): ў 'хат'і бу'ло ўс'о'го

дв'ї *комнатки* та *і то* – не^нре^нго^нражувала *їїх* *п'еч'ка* з *ли^нжанкої* / *а з дру^нгої сторони* / *од в'їкна* / *стої^на^ну шифа^нн'ер* *дири^нїїанїй* *ви^нликий* / *і ў ц'її ма^нн'ун'к'її ха^нтинк'ї* *пом'їш'ч'алос' п'ат' д'їтеї* *і ба^нбушка* / *і д'ед ш'ч'е* / *по^нка на воїну* не^н п'їшо^ну // *на^нв'ерно* / *і пого^нворка* «*Се^нмеро по^нла^нїках*» *п'їшла* з: *а та^нких ха^нток* / *па^нпка роз^нказува^нї* / *шо г'рац'а* *їїм* *м'їста* *ни хва^нтало* / *так і си^нд'їли* / *хто на ли^нжанк'ї* / *хто на кро^нват'ї* / *а хто і на ла^нїк'ї* / *ран'ше*, / *їа* *п'омн'у* / *ла^нїки дири^нїїан'ї* *та^нк'ї бу^нли* / *д'їванами* *нази^нвалис'* / *л'їтом* *було* *по^нлутше* / *с'тарш'ї* *д'їти* *б'їгали* *по* *гу^нл'ках* *і* *ноч'у* з *гу^нл'ок* *при^нходили* *ї* *спали* *на* *погр'їбни^нку* / *це над* *погр'їбом* *їак са^нраїчик* *та^нкий* *пост^нроїєний* (Записано Вакуленко Алії Федорівни, 1968 р. н., с. Воєводське, Троїцька СелТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

У спонтанно побудований текст респонденти нерідко включають клішовані фольклорні тексти, якими є прислів'я, приказки, прикмети, повір'я тощо: *О^нто* *п'омн'у ў* *їа^нжем* *нос^нки* / *а ба^нбушка* *раз^нказує* *ўс'ак'ї* *їс^нтор'її* / *ч'ї* *при^нмети* / *ну* *от* / *напр'їм'ер*: не^н *мо^нжна* *сви^нст'їти* *у* *ха^нт'ї* / не^н *бу^нде* *г'рошеї* / *їєсл'ї* *го^нр'ат'* *їуха* / *то* *хтос'* *ти^нбе* *обсуж^ндає* / *а* *їєсл'ї* *л'їцо* *то* *хвал'ат'* / *кру^нтитимш'ї* *ша^нпку* / *голо^нва* *бо^нл'їтиме* // не^н *мо^нжна* *к^нласти* *ша^нпку* *на* *с'т'їл* / *бо* *ка^нзали*: «*шо ў* *тебе* *сто* *руб^нл'їў* *їє?*» // *їєсл'ї* *син* *по^нхож* *на* *ма^нму* / *а* *до^нч'ка* *на* *па^нпу* / *то* *бу^ндут'* *ш'ч'ас^нлив'ї* (Записано від Чернявської Марії Андріївни, 1932 р. н., с. Воєводське, Троїцька СелТГ Сватівського р-ну, Луганська обл.).

Отже, аналізовані розповіді респондентів засвідчують, що тексти про житлові та господарські будівлі не мають чіткої структури, їх можна віднести до вільних, спонтанних. Проте, чим вужчу тему порушує діалектоносій, тим більша ймовірність виявити подібні риси у структурі тексту. Це спонукає нас до думки, що окремі сюжети мають регламентовану структуру, а отже, виявляють спільні риси побудови. Зокрема, текстома 'будівництво житла' передбачає наявність таких диференційних рис: найменування житла за матеріалом, з якого воно зроблене; особливості закладання фундаменту; зведення стін; накладання стелі; укривання будівлі. Текстома 'будівництво хліва' маніфестує відомості про матеріал, з якого він збудований, особливості зведення стін, укривання даху. Текстома 'виготовлення саману' передбачає наявність відомостей про замішування глини; виготовлення форми; укладання глини у форми та висушування виробів. Загалом на основі аналізованих текстів можна виділити текстами 'внутрішнє упорядкування традиційного селянського житла', 'традиційна селянська піч, груба', 'трусіння сажі' тощо.

Зазвичай тексти мають невеликий зачин (*А да^нваї* *їа* *ти^нбе* *з^нараз* *зави^нду ў* *ма^нмкину* *ха^нту* *і* *пока^нїжу* / *їа^нка* *во^нна*; *два* *ра^нза* *в* *го^нд* *тру^нсили* *са^нжу ў* *ха^нт'ї* (с. Воєводське); *їак* *тру^нсит'* *са^нжу?* (с. Півнівка). У ньому можна виділити частину, у якій показано розгортання дії. Завершується текст по-різному: від узвичаєних формул (*о^нтак* *і* *жу^нли*; *о^нто* *о^нта^нкоїї*) до відсутності видимого кінця розповіді.

Макротекст про будівництво житлових та господарських будівель позначений конотативними відступами меліоративного характеру (*ран'іше /л'уди бу'ли друж'н'іш'і / йак поз'вут' пото'лок накла'дат' / то йшли з /рад'іс'т'у і об'ї'жалис' / йак не" пок'лич'ут'* (с. Половинкине) і пейоративного (*жи'ли ўс'і у од'н'ій /хат'і / у /кажної не"в'істки буў с'в'іі п'іл / на по'лу со'лома / з'верху полот'н'ана р'ад'нина / по'душки // на ден' подуш'ки скла'дали і засте"лали р'ад'ном // а /д'іти с'пали п'ід /лаўкойу на дол'іўц'і / со'лomu прости'лайут' / а з'верху полот'н'ана р'ад'нина / укривалис' т'каними /р'ад'нами з /воўни* (с. Шульгинка).

Загалом за будовою тексту, тенденціями його творення та добором структурних елементів, попри його спонтанність, нерідко проступають закономірності системної організації говірки, риси текстотворення (Гриценко, 2017, с. 114), що полягають у вербалізованому викладі колективного та індивідуального досвіду будівництва житла, господарських споруд, усталених формах взаємодопомоги, виготовлення будівельних матеріалів, засад ведення господарства.

Література

- Абашев, В. В. (2012). *Русская литература Урала. Проблемы геополитики* : учеб. пособие. Пермь : Перм. гос. нац. ун-т, 140 с.
- Вербич, Н. С. (2017). Явище гезитації в діалектному мовленні (на матеріалі говірок Чорнобильської зони). *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвогеографії*. К. : КММ, С. 54 – 63.
- Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. (2004) *Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови*. К. : Пульсари, 400 с.
- Гриценко, П. Ю. (2015). Феномен діалектного явлення: онтологія и гносеологія. *Исследования по славянской диалектологии. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке*. Москва, С. 9 – 59.
- Гриценко, П. Ю. (2017). *Мова у просторі: від картографування до ареалогії*. К. : КММ, 438 с.
- Гриценко, П. Ю. (2017). Динаміка діалектного континууму: гносеологічні параметри (вступні зауваги). *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвогеографії*. К. : КММ, С. 7 – 14.
- Делюсто, М. (2010). *Грамматика говірки у світлі тексту* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 20 с.
- Демешкина, Т. А. (2014). *Модусные категории в диалектном дискурсе* : учеб.-метод. пособие. Томск : Изд-во Том. ун-та, 60 с.
- Иванцова, Е. В. (2001). *Феномен диалектной языковой личности*. Томск : Изд-во Том. ун-та, 312 с.
- Колесников, А. О. (2015). *Морфология украинских південнобесарабських говірок: генеза і динаміка* : монографія. Ізмаїл : СМІЛ, 676 с.

- Купина, Н. А., Битенская, Г. В. (1994). Сверхтекст и его разновидности. *Человек – текст – культура*. Екатеринбург, С. 214 – 220.
- Литвинова, Н. Б. (2010). *Структурно-семантичні параметри висловлення в діалектній оповіді* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Луганськ, 20 с.
- Романина, І. Р. (2015). *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі* : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Львів, 326 с.
- Руснак, Н. О. (2017). Триєдина структура діалектних текстів буковинських говірок. *Грамати́чні студії* : зб. наук. пр. Вип. 2. Вінниця, С. 114 – 118.
- Руснак, Н. О. (2011). *Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти* : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 19 с.

Джерела

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005). К. : Ірпінь: ВТФ «Перун».
- СУМ – Словник української мови (1970 – 1980) : в 11 т. К. : Наук. думка.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2021 р.

Прийнято до друку 19.10.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.